

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ІДЕЇ РОЗУМІННЯ СУТНОСТІ ФЕНОМЕНУ “КОМУНІКАТИВНА ТОЛЕРАНТНІСТЬ”

Останніми роками категорія “толерантність” не лише стала загальнозживаним міжнародним терміном, а й почала активно фігурувати в наукових дослідженнях, присвячених гуманітарним проблемам, зокрема й педагогічним. Реалізація ідей толерантності є найбільш перспективною для фахівців, які працюють у системі “людина-людина”.

Проблема формування комунікативної толерантності актуалізується у зв’язку з процесом інтеграції України в Європейський освітній простір, що передбачає встановлення якісно нових контактів із зарубіжними партнерами в освітній і науковій діяльності, зокрема, налагодження взаємообміну студентами й викладачами, внаслідок чого розширюється комунікація представників різних національностей, носіїв різних культур. Тому формування комунікативної толерантності як особистісної якості суб’єктів навчання становить закономірний інтерес для дослідників, педагогів-практиків, широких кіл громадськості. Це зумовлено зростанням соціальних очікувань щодо освітніх установ. В окресленому контексті нагальним є і питання толерантної комунікації в молодіжному середовищі.

Основи дослідження феномену толерантності закладено у філософських працях М. Кагана, І. Канта, Дж. Локка та інших учених. Проблема толерантності набуває все більшої актуальності в політичних, культурологічних, юридичних і соціологічних науках. Однак найбільший інтерес до неї виявляється в психології й у педагогіці, про що свідчать праці О. Батуріна, О. Богданової, І. Воробйової, М. Губанової, С. Данілової, І. Єпішевої, Т. Загорулі, А. Зятькова, О. Калач, Л. Ніколаєвої, А. Скок, Ю. Тодорцевої, С. Толстікової, О. Шавріної та інших дослідників. Аналіз наукових студій дає підстави стверджувати, що з цієї проблеми недостатньо вивченими є питання розвитку толерантного спілкування як професійно важливої якості особистості в умовах професійної підготовки студентів у вищих навчальних закладах. Незважаючи на те, що поняття толерантності ґрунтовно досліджено у філософії, психології та педагогіці, до сьогодні не повною мірою і не зовсім чітко з’ясовано основні змістові компоненти аналізованого феномену.

Мета статті – проаналізувати наявні наукові підходи до вивчення сутності поняття “комунікативна толерантність” та уточнити його семантичний обсяг.

Поняття “толерантність” формувалося впродовж усього періоду історичного розвитку суспільних відносин. Проблема толерантності поставала в усіх цивілізаціях і культурах, при чому кожна епоха вирішувала названі питання по-своєму. Це є універсальна проблема людства, яка зародилася ще в Стародавньому Римі і дотепер не втратила актуальності. Доказом слугує однозначне трактування феномену в різних культурах світу, в основу чого покладено категорії терпіння, терпимості до когось або до чогось, готовність надати іншій людині свободу думки й дій. Отже, толерантність, терпимість і терпіння, на перший погляд, є синонімічними поняттями.

У філософському аспекті толерантність – це терпимість до інших поглядів, думок, звичок, необхідна в контексті особливостей різних народів, націй і релі-

гій. Це ознака впевненості в собі, усвідомлених і надійних власних позицій, готовності адекватного сприйняття всіх ідейних течій, що не боїться порівнянь з іншими поглядами й не уникає духовної конкуренції. Сучасна філософія тлумачить толерантність як інтелектуальну протилежність інтолерантності, нетерпимості (О. Леонтьєва, В. Петренко), як певну форму людської свідомості, а отже, і принцип організації суспільних відносин (Л. Дробіжева, В. Кемеров, Дж. Лорсен, К. Нідерман, О. Перцев, Г. Петрова, М. Хомяков та ін.); як активну життєву позицію, що охоплює захист прав будь-якої людини і негативне (неприпустиме) ставлення до виявів нетерпимості (О. Асмолов, Б. Уільямс); як здатність до взаєморозуміння, бажання відчувати світосприйняття іншого, уміння йти на компроміс (Р. Валітова, В. Лекторський).

На думку В. Лекторського, категорія толерантності пов'язана з розширенням власного досвіду особистості й критичного діалогу, у ході якого людина не тільки самоідентифікується, але й може змінюватися, розвиватися, оскільки, постійно комунікуючи, вона веде діалог не тільки з іншими, але й сама з собою, що дає їй змогу водночас удосконалюватися. Учений пропонує чотири можливих способи розуміння толерантності:

1) толерантність як байдужість (існування думок, істинність яких ніколи не може бути доведена) – релігійні погляди, цінності різних культур, етичні вірування, переконання тощо;

2) толерантність як неможливість взаєморозуміння (обмежує вияви терпимості пошаною до іншого, якого водночас зрозуміти неможливо і з яким неможливо взаємодіяти);

3) толерантність як поблажливість (привілейоване у свідомості людини становище власної культури, тому всі інші оцінюються як слабші: їх можна терпіти, але при цьому одночасно й зневажати);

4) терпимість як розширення власного досвіду й критичний діалог – дає змогу не тільки поважати чужу позицію, але й змінювати свою у формі критичного діалогу [11; 15].

З огляду на окреслені В. Лекторським способи розуміння толерантності, у психології це поняття кваліфікують як основну умову й необхідну якість процесу становлення особистості. Так, у трактуванні М. Бубера толерантність являє собою органічну частину діалогу між “Я” і “Ти”, у ході якого відбувається справжня зустріч у відносинах, позиціях і можливостях [8]. Тому ця категорія неодмінно пов'язана з комунікативними процесами в міжособистісних стосунках. Такий підхід обґрунтовують різноманітні зарубіжні психологічні теорії особистості. Наприклад, згідно з теорією “здорової особистості” А. Маслоу, трактування феномену толерантності відкриває шлях до розуміння сутності людини з позицій її самоактуалізації [12].

Для опису складних психологічних процесів і явищ, зокрема й толерантності, зазвичай застосовують три компоненти: когнітивний, емоційний і поведінковий. Окрім них, С. Братченко пропонує ще й вербальний компонент, обґрунтовуючи це тим, що в реальній освітній практиці існують спроби навантаження на толерантність, навчання вимовляти правильні слова тощо [5, с. 107]. Дослідник укотре наголошує на зв'язку феномену толерантності з комунікативними процесами міжособистісної взаємодії.

Отже, із психологічного погляду толерантність – це здатність особистості в комунікативних ситуаціях незбігання думок, оцінних суджень, поведінки, вірування тощо управляти зниженням чутливості до об'єкта, що відбувається завдяки механізмам терпіння (стриманість, витримка, терплячість, самоконтроль), терпимості й прийняття (співробітництво, взаємодія, поблажливість, компроміс). При цьому спілкування слугує основою глибинної, базисної толерантності людей.

Проблему толерантності у спілкуванні як необхідності налагодження суб'єкт-суб'єктних відносин між учасниками комунікативного процесу вивчали К. Абульханова-Славська, Б. Ананьєв, Г. Андреева, Б. Братусь, А. Брушлінський, В. Зінченко, М. Каган, Н. Кузьміна, Б. Ломов, А. Мудрик, В. Мухіна, В. Петровський, В. Слободчиков та інші вчені. На їхню думку, комунікативний аспект спілкування передбачає обмін інформацією між індивідами, які спілкуються. Інформація в процесі спілкування не просто передається від одного суб'єкта іншому, а формується й розвивається, породжуючи спільність цих людей. Саме тому в психології виокремлено вербальну (мовну) й невербальну комунікацію, суть якої, за висловом О. Леонтьєвої й Г. Петрової, полягає в живому й актуалізованому здійсненні соціальної реальності, її демонстрації [15, 60].

Досліджуючи взаємозв'язок толерантності й спілкування, М. Каган акцентує увагу на "... досягненні спільності (або підвищенні рівня спільності) діючих суб'єктів... при збереженні неповторної індивідуальності кожного" [10, с. 86]. Таким чином, окреслюються співвідношення партнерів спілкування: взаємодія – толерантність – спілкування – спільність. Об'єкт толерантності в цьому процесі перетворюється в суб'єкт спілкування. Отже, толерантність спонукає до спілкування, а від рівня спілкування залежить вид і рівень сформованості толерантності. Саме тому обґрунтованими вважаємо підстави для аналізу поняття "комунікативна толерантність".

Проблему комунікативної толерантності досліджували В. Бойко, А. Мудрик, А. Скок, Л. Уманський, Г. Щедровицький, переважно трактуючи цей феномен як особистісну якість, що полягає в готовності до взаєморозуміння й взаємодії, яка становить вершину толерантності.

За визначенням А. Скок, "комунікативна толерантність – це насамперед здатність людини до взаємодії з іншими. Вона включає пізнання особистістю самої себе та іншої людини, толерантні установки поведінки й спілкування" [14, с. 80].

На думку Л. Ніколаєвої, комунікативна толерантність є духовним і фізичним станом індивіда, який координує певний тип його стосунків із партнерами спілкування й містить ціннісні характеристики особистості [13, с. 7].

Згідно з твердженням В. Бойка, комунікативна толерантність – це "характеристика ставлення особистості до людей, яка демонструє ступінь її витриманості неприємних і неадекватних, на її думку, психічних станів, якостей і вчинків партнерів взаємодії" [14, с. 23]. Учений окреслює такі типи комунікативної толерантності:

- загальна – тенденція ставлення особистості до людей у цілому;
- ситуативна – ставлення конкретної людини до іншої людини;
- типологічна – ставлення до типів особистості або групи людей конкретної національності, соціального статусу, професії;

– професійна – ставлення до типів людей, з якими доводиться мати справу відповідно до виду своєї діяльності.

Названі типи комунікативної толерантності доводять багатогранність і складність цього феномену, оскільки люди, об'єднуючись у групи, не тільки спільно здійснюють якусь певну діяльність, а й задовольняють потребу в спілкуванні. При цьому ототожнення себе з групою реалізується в спілкуванні й лягає в основу системи стосунків “свій у конкретній групі”, що виконує цілий ряд функцій комунікативної толерантності. Серед них Н. Бутенко виокремлює такі:

– контактна функція – налагодження контакту як стану обопільної готовності до прийому й передачі повідомлень та підтримки взаємозв'язку у вигляді постійної взаємоорієнтованості;

– інформаційна функція – обмін повідомленнями, думками, задумами, рішеннями;

– спонукальна функція – стимуляція активності партнера з метою скерувати його на виконання певних дій;

– координаційна функція – взаємне орієнтування й узгодження дій при організації спільної діяльності;

– функція розуміння – адекватне сприйняття й розуміння змісту повідомлення та взаємне розуміння намірів, настанов, переживань, станів;

– емотивна функція – формування в партнера потрібних емоційних переживань, а також зміна за його допомогою своїх переживань і станів;

– функція налагодження відносин – усвідомлення й фіксація свого місця в системі ролевих, статусних, ділових, міжособистісних та інших зв'язків співтовариства, у якому діє індивід;

– функція здійснення впливу – зміна стану, поведінки, індивідуально-смыслових станів партнера [9, с. 14].

Отже, функціональний підхід до аналізу сутності комунікативної толерантності лежить в основі розуміння цієї категорії. Окрім такого підходу, у сучасній науці сформувалися й утвердились інші філософські й психологічні підходи, які розширюють спектр понятійного апарату досліджуваного феномену. Це – екзистенційно-гуманістичний, диверсифікаційний, діалогічний, фасилітативний та синергетичний аспекти.

Із позиції розуміння унікальності людського буття та оригінальності власного світу людини суть екзистенційно-гуманістичного підходу полягає у визнанні виняткової ролі особистості у здійснюваній нею комунікативній діяльності, оскільки за умови значущості соціальних норм, суспільних ідеалів, ідеологічних і професійних вимог тощо кожна людина, виконуючи свої комунікативні дії, прагне орієнтуватися на власну мету, цінності, пріоритети, тобто відбувається процес самовизначення як вільний і відповідальний вибір людини “ціннісного толерантного ставлення до життя” [2, с. 5–7]. Це означає, що комунікативна толерантність конкретного фахівця є особливою якістю його способу буття, а не тільки вимогою професійного призначення чи комунікативною навичкою. Звідси випливає важливий для розширеного тлумачення сутності комунікативної толерантності наслідок: толерантність – це особливий принцип існування світу спілкування й взаємних відносин із людьми, який особистість будує на основі розуміння, прийняття багатогранного буття та визнання неминучості співіснування відмінностей.

Зміст диверсифікаційного підходу (у контексті ускладнення структури певного поняття) полягає в диференціації комунікативної толерантності на численну кількість варіантів, типів, видів, форм і рівнів, що зумовлено її поширеністю в усіх сферах соціального й індивідуального життя людини. Тобто в межах цього підходу комунікативну толерантність трактують із позицій багатоаспектності й неоднорідності змісту феномену, до якого належать когнітивні, емоційні й поведінкові характеристики. При цьому поведінковий вимір, на думку С. Братченка, становить найбільш видиму частину “айсберга толерантності” і традиційно привертає особливу увагу як у процесі діагностики, так і в ході навчання. До поведінкової толерантності вчений зараховує ряд конкретних умінь і здібностей, серед яких виокремлює суто комунікативні, а саме:

- здатність до толерантного висловлювання та обстоювання власної позиції як погляду (Я-висловлювання тощо);
- готовність толерантно ставитися до висловлювань інших (сприйняття думок і оцінок інших людей як вираження їх поглядів, що мають право на існування, незалежно від міри розбіжності з власними поглядами);
- здатність до “взаємодії інакодумців” і вміння домовлятися (погоджувати позиції, досягати компромісу й консенсусу);
- толерантна поведінка в напружених і екзівітних ситуаціях (у разі відмінностей у поглядах, зіткнення думок або оцінок) [5, с. 110].

У руслі діалогічного підходу комунікативну толерантність тлумачать, керуючись концепцією М. Бахтіна, суть якої полягає в діалогічній природі людини та у фіксації онтологічної несамодостатності особистості, для якої діалог з іншою особою є способом її найбільш повноцінного існування й розвитку [3, с. 293]. Відповідно до цього, комунікативна толерантність – найважливіший атрибут діалогу й водночас умова повноцінного особистісного буття та розвитку людини. У контексті діалогічного підходу до поняття комунікативної толерантності, за твердженням С. Братченка, належить такий конструкт, як “комунікативні права особистості,” що являє собою систему психолого-правових норм спілкування, які визначають межі свободи співбесідників так, щоб забезпечити їхню взаємодію на підставі взаємного визнання й ненасильства. Серед базових комунікативних прав особистості вчений виокремлює право на систему цінностей, право на гідність і пошану, право на індивідуальність і своєрідність, на відмінність від співбесідника, право на свій власний погляд тощо. Ці права дослідник кваліфікує і як операціоналізацію комунікативної толерантності, і як фіксацію конкретних напрямів зусиль, необхідних для підтримки повноцінного мирного співіснування й співпраці [6].

Отже, концептуальна ідея діалогічного підходу до розуміння сутності комунікативної толерантності полягає в тому, що, за словами М. Бубера, “на початку всього – відносини” і ці відносини розуміють як діалогічні [7]. У діалозі виокремлюють полярні стани “Я – Ти” і “Я – Воно”, потлумачені як первинні установки людського буття, завдяки яким воно звернене власне до людини та інших людей. “Я – Ти” – стан установки природного зв’язку, а “Я – Воно” – це стан природної окремішності. Здорове існування людини є ритмічним чергуванням протилежних станів буття, тому напруження між зв’язком і відокремленістю – фундаментальний і суттєвий аспект концепції діалогу. Для кожного його учасника інша людина є метою й цінністю, а не засобом чи умовою власного буття.

“Я – Ти” стосунки базуються на глибокому переживанні “іншості”, унікальності й цілісності комунікативного партнера [7]. Це переживання взаємне, воно повертається до іншої людини, внаслідок чого накопичується загальний досвід спільного буття (“співбуття”). Досвід “співбуття” є досвідом “зустрічі” як унікального процесу взаємодії та саморозкриття учасників діалогу. Хронотипом “зустрічі” вважають простір “Я – Ти – Тут – Тепер”, де розгортаються зміни сприймання себе, іншої людини й світу (зокрема, змінюються відчуття простору й часу, емоції, смисли, цінності, тілесні відчуття).

Спілкування відбувається в умовах ціннісно-сислової, фасилітарної (з англ. *facilitate* – допомагати) взаємодії, тобто коли між суб’єктами утворюється глибокий, стійкий зв’язок на ґрунті допомоги, полегшення, сприяння в пошуку інформації, наприклад, із питань професійного розвитку. З огляду на це, суть фасилітативного підходу до розуміння комунікативної толерантності полягає в цілеспрямованому формуванні її складових шляхом спеціального навчання, соціально-психологічних тренінгів тощо, бо саме в ході цього виявляється істинна сутність досліджуваного явища. Як зазначає С. Братченко, основну увагу зосереджують не на досягненні “заданих результатів”, загальних для всіх, а на створенні умов, найбільш сприятливих для вироблення кожним власної, самостійної й незалежної позиції, для природного, рефлексивного й індивідуального становлення толерантності в основних її вимірах [5, с. 110].

Отже, з позицій фасилітативного підходу комунікативна толерантність – це такий тип міжособистісної взаємодії, за якого головною метою діяльності стає допомога й створення сприятливих умов для саморозвитку й самореалізації іншого суб’єкта.

Оскільки толерантність виявляється у взаємодії учасників комунікативного процесу, то закономірно відбувається синергізм (із грец. *συνεργία Synergos* – (syn) разом (ergos) діючий, співробітництво) відтворення сутності комунікативних актів: обмін інформацією між учасниками спільної діяльності; структурування організації учасників залежно від її змісту та способу оволодіння нею; взаємопізнання суб’єктів діяльності як основа для їхнього взаєморозуміння. З огляду на це є підстави виокремити синергетичний підхід до розуміння феномену “комунікативна толерантність”, суть якого, на думку В. Аршинова, полягає в “... мистецтві організації умов для продуктивного діалогу “порядок – хаос”, на межі яких “кристалізується” новий сенс” [1]. Згідно з цією синергетичною парадигмою, людина постає як відкрита система, детерміновані й стохастичні (випадкові) процеси взаємодіють, взаємодоповнюють один одного й виявляють тенденцію до гармонії та позитивного системного розвитку. Із такої позиції комунікативна толерантність передбачає взаємодію представників різних світоглядів, стилів життя, релігійних настанов у міжцивілізаційному діалозі культур, у пошуках принципів взаєморозуміння, нових способів комунікації на підставі взаємоузгодженого співробітництва.

Таким чином, аналіз змісту поняття “толерантність” доводить, що цей феномен органічно пов’язаний із комунікативними процесами, функції яких слугують основою для розуміння сутності категорії “комунікативна толерантність” як особистісної якості. Це виявляється в процесі людського спілкування, базо-

ваного на етичних нормах, і формується на рівні мотиваційно-ціннісного ставлення до взаємодії як до рівноправного діалогу й на рівні вияву її в комунікативній поведінці.

Висновки. Концептуальною базою розуміння сутності поняття “комунікативна толерантність” слугує те, що окреслений феномен детермінований виявом свідомого, осмисленого й відповідального вибору людини, її позиції й активності стосовно налагодження певних відносин у ході спілкування з іншими людьми. Досліджуване явище – складне, багатоаспектне й багатокомпонентне, оскільки його основу становить особливий діалоговий спосіб міжособистісної взаємодії, що відбувається на синергетичних засадах співробітництва спонтанно або цілеспрямовано в спеціально створених умовах навчання, виховання й розвитку особистості.

Література

1. Аршинов В.И. Гражданское общество как проблема коммуникативного действия [Электронный ресурс] / В.И. Аршинов. – Режим доступа: <http://www.prof.msu.ru/publ/book3/arsh.htm#s>.
2. Асмолов А.Г. Толерантность от утопии к реальности / А.Г. Асмолов // На пути к толерантному сознанию / [под ред. А.Г. Асмолова]. – М. : Смысл, 2000. – 255 с.
3. Бахтин М.М. Проблемы поэтики Достоевского / М.М. Бахтин. – М. : Советская Россия, 1979. – 320 с.
4. Бойко В.В. Энергия эмоции в общении: взгляд на себя и других / В.В. Бойко. – М. : Филин, 1996. – 472 с.
5. Братченко С.Л. Психологические основания исследования толерантности в образовании / С.Л. Братченко // Педагогика развития: ключевые компетентности и их становление : материалы IX науч.-практ. конф. – Красноярск : Краснояр. гос. ун-т, 2003. – С. 104–117.
6. Братченко С.Л. Межличностный диалог и его основные атрибуты / С.Л. Братченко // Психология с человеческим лицом: гуманистическая перспектива в постсоветской психологии / [под ред. Д.А. Леонтьева, В.Г. Щур]. – М. : Смысл, 1997. – С. 201–222.
7. Бубер М. Два образа веры / М. Бубер. – М. : Республика, 1995. – 468 с.
8. Бубер М. Я и Ты / М. Бубер ; пер. с нем. Ю.С. Терентьева, Н. Файнгольда. – М. : Высшая школа, 1993. – 175 с.
9. Бутенко Н.Ю. Комунікативні процеси у навчанні : підручник / Н.Ю. Бутенко. – К. : КНЕУ, 2004. – 383 с.
10. Каган М.С. Мир общения: проблема межсубъектных отношений / М.С. Каган. – М. : Политиздат, 1988. – 319 с.
11. Лекторский В.А. О толерантности / В.А. Лекторский // Философские науки. – 1997. – № 3–4. – С. 14–18.
12. Маслоу А.Г. Мотивация и личность : пер. с англ. / А.Г. Маслоу. – СПб. : Евразия, 1999. – 478 с.
13. Николаева Л.А. Формирование коммуникативной толерантности студентов-будущих юристов (на примере университетского образования в России и Германии) : автореф. дис. на соискание научн. степени канд. пед. наук : спец. 13.00.08 “Теория и методика профессионального образования” / Л.А. Николаева. – Кемерово, 2007. – 20 с.
14. Скок А.Г. Комунікативна толерантність викладача вищого навчального закладу / А.Г. Скок // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. – 2007. – № 34. – С. 79–84.
15. Толерантность и коммуникация : коллективная монография / [под ред. Г.И. Петровой]. – Томск : Дельтаплан, 2002. – 178 с.